

MARX TÄMÄN PÄIVÄN VALOSSA

VESA OITTINEN

Helsingin yliopisto/Aleksanteri-instituutti

Harvoin ovat mitkään ennustukset yhtä nopeasti osoittautuneet perättömiksi kuin 1990-luvun alussa, reaalisosialismin romahduksen jälkeen esitetyt väitteet, että Marxin ja marxilaisuuden taru olisi päättynyt. Voitonvarmimmat Marx-kriitikothan riensivät tuolloin jopa julistamaan, että historia oli nyt vihdoinkin sanonut lopullisen sanansa ja kaikki marxilaiset tai sosialistiset kokeilut olisi parasta unohtaa. Kuuluisaksi tuli Francis Fukuyaman kirja *The End of History and Last Man* (1992, esseenä jo 1989), jossa hän totesi, että olemme nyt ehkä todistamassa historian kulun päättymistä ihmiskunnan saavuttaessa kehityksessään viimeisen, liberaalin demokratian vaiheen.

Hiemankin pidemmällä perspektiivillä tuli aivan ilmeiseksi, että 1990-luvun alun vähentynyt kiinnostus Marxiin oli väliaikainen sukellus. Nekin neuvostokansalaiset, jotka olivat tervehtineet riemulla kommunistipuolueen komennon lakkaamista, saivat pian uutta ajateltavaa Jeltsinin kauden häikäilemättömän ja korruptoituneen kapitalismin puristuksissa. USA:ssa alkoi ensin näennäisen vähämerkityksinen kiinteistöкриisi 2007, joka pian laajeni mm. Lehmann Brothersin vararikon kautta 2008 kansainväliseksi "finanssikriisiksi", jatkuakseen nyt niin sanottuna eurokriisinä tähän päivään asti. Ei siis ihme, että Marxin teoriat on nopeasti nostettu uudelleen esille kun on tullut ilmeiseksi, että kapitalismi toimii edelleen täysin samoja lainmukaisuuksia noudattaen joita Marx oli puolitoista vuosisataa sitten analysoinut. Itse asiassa voitaisiin väittää, että vain mittakaava on muuttunut sitten Marxin päivien: kun silloin kapitalismi rajoittui lähinnä Länsi-Eurooppaan ja USA:han ja koski korkeintaan kahta-, kolmeasataa miljoonaa ihmistä, nyt koko ihmiskunta, yli kuusi miljardia, elää kapitalististen tuotantosuhteiden alaisina. Ja englantilaisten olot pahimman "Manchester-kapitalismin" aikana ovat nyt projisoituneet ihmiskuntaan kokonaisuudessaan: tilastojen mukaan jopa puolet ihmiskuntaa elää absoluuttisessa köyhyydessä ja joutuu tulemaan toimeen dollarilla, parilla päivässä. Jopa Fukuyama myönsi näiden tosiasioiden valossa pian, että hänen "historian loppu"-teesinsä taisi olla hieman ennenaikainen.

KATKOS MARXILAISSUUDEN TRADITIOSSA

Silti 1980- ja 90-lukujen taitteessa tapahtunut katkos oli merkittävä ja tulee pysyvästi jäämään marxismin reseptiohistoriaan. Vielä 70-luvulla Marx ja marxilaisuus olivat keskeisessä asemassa

kaikessa eurooppalaisessa yhteiskunnallisessa ja poliittisessa keskustelussa. Mistään monoliittisesta ilmiöstä ei tietenkään ollut kyse. Keskenään kilpailivat ainakin kommunistisen liikkeen tukema marxilaisuuden tulkinta, paremmin tunnettu nimellä marxismi-leninismi, mutta sen haastoivat lukuisat muut, etenkin "länsimaisen marxismin" muodot. Ranskassa esimerkiksi oli juuri 1970-luvulla hyvin vaikutusvaltainen Louis Althusserin ns. antihumanistinen Marx-tulkinta. Althusserilla menivät sukset pian ristiin oman maansa kommunistipuolueen kanssa, ja hän flirttaili maolaisten kanssa – siinä suhteessa althusserilaisuutta voi pitää yrityksenä ajaa vasemmalta kommunistien ohi. Silloisessa Saksan Liittotasavallassa olivat Frankfurtin koulukunta ja pääomalogikot vahvoissa asemissa. Englannin erikoispiirteenä taas oli marxismin soveltaminen kulttuurin ja kirjallisuuden tutkimukseen, eli "cultural marxism". Suomessa seurattiin kykyjen mukaan näitä eri suuntausten välisiä keskusteluja ja julkaistiin jatkuvasti Marxin (ja Engelsin) teoksia. Myös *Pääoma*-opintopiireissä käytiin ahkerasti.

Mutta jo 1970-luvun lopulla ja 80-luvun alussa tapahtui käänne. Intellektuellit alkoivat yhä enemmän kiinnostua postmodernismista. Michel Foucault tuli muotiin valta-analyyseineen. Toinen ranskalaisen postmodernismin guru, Jean-Francois Lyotard, julisti että "suurten kertomusten" aika oli ohi – tällä hän tarkoitti kokonaisvaltaisia yhteiskuntateorioita, joita tärkein oli juuri marxismi. Jacques Derrida levitti dekonstruktionismin ilosanomaa, ja marxismi oli yksi niistä opeista, jonka dekonstruktioon pika pikaa ryhdyttiin. Suomessa tämä muutos näkyi selvästi esim. Turkijaliiton kehityksessä. 70-luvulla se oli perustettu "taistolaisen" opiskelijaliikkeen jatkokasvun turvaamiseksi tiede- ja tutkijamaailmassa, mutta 80-luvun alusta lähtien liiton lehti *Tiede & Edistys* julkaisi yhä enemmän ranskalaiseen postmodernistiseen diskurssiin liittyviä artikkeleita. Tällaisena suomalaisen postmodernismin linnakkeena lehti on säilynyt näihin päiviin saakka.

Voikin väittää, että juuri postmodernismi oli se virtaus, joka sai länsimaisen sivistyneistön kääntymään pois marxismista jo ennen reaaliosialismin romahdusta. Postmodernismi oli olennaisesti "pettyneen intellektuellin" filosofiaa: se kiisti suurten yhteiskunnallisten päämäärien tavoittelun, tuomitsi ne vaarallisiksi ja utopistisiksi, korosti elämistä tässä-ja-nyt ja kaiken totuuden suhteellisuutta. Postmodernismin taustalla vaikuttavat filosofit olivat Nietzsche ja Heidegger, mutta postmodernistit eivät kuitenkaan itse mieltäneet itseään oikeistolaisiksi tai konservatiiveiksi. Kiistatonta silti on, että postmodernismin nousu sattui ajallisesti yhteen Reaganin ja Thatcherin aloittaman oikeistolaisen vyörytyksen ja hyvinvointiyhteiskunnan purkamisen kanssa. Tätä on käsitelty etenkin David Harvey mielestäni edelleen lukemisen arvoisessa kirjassaan *The Postmodern Condition* (1990).

Vielä postmodernismiakin pahemman iskun marxilaiselle keskustelukulttuurille antoi kuitenkin, kuten sanottu, reaaliosialismin romahdus 80- ja 90-lukujen vaihteessa. Olihan marxismi ollut marxismi-leninismin hahmossa noiden maiden virallisena ideologiana. Nyt siitä luovuttiin lähes yhdessä yössä. Muutos oli niin raju, että marxilaisen keskustelukulttuurin ja tutkimuksen saarekkeita jäi itse asiassa enemmän henkiin länteen, jopa USA:n yliopistomaailmaan, kuin itse Neuvostoliittoon. Siellä jopa Venäjän uudelleenperustettu kommunistinen puolue vaihtoi ideologiaansa puheenjohtajansa Gennadi Zjuganovin ohjauksessa: marxismin sijasta Venäjän kommunistit vannovat nykyisin vanhan venäläisen suurvalta-imperialismin ja geopolitiikan nimiin sekä pitävät ortodoksista kirkkoa ja oikeistolaisia patriootteja luonnollisina liittolaisinaan.¹

¹ Mielestäni on hämmästyttävää, että kukaan – ei lännessä eikä Venäjällä – ole laatinut mitään laajempaa kriittistä analyysiä Gennadi Zjuganovin johtamasta Venäjän federaation kommunistipuolueesta (VFKP – venäjäksi *Kommunistitsjeskaja partija Rossijskoi Federatsii*, KPRF). Voi toki olla, ettei Zjuganov "takametsän miehineen" ehkä yksinkertaisesti ole tarpeeksi "sexy" amerikkalaisten uutistoimistojen kannalta. Silti kummastuttaa ettei edes VFKP:n

Oikeastaan on kummallista, että Venäjän kommunistien hämmästyttävään muodonmuutokseen on lännessä kiinnitetty näinkin vähän huomiota. Siinähan saattaa olla kyse marxismin kokemasta ehkä suurimmasta yksittäisestä poliittisesta tappiosta.

Vaikka kiinnostus Marxiin onkin jälleen vireämässä 2000-luvun alussa, ovat 1980- ja 1990-luvun tapahtumat johtaneet siihen, että marxilaisen tradition välittymisessä on maailman mitassakin tapahtunut ainakin yhden sukupolven mittainen katkos. Se nuori polvi, joka nyt tuntee kiinnostusta marxilaisuuteen tai Marxin persoonaan, joutuu useimmissa tapauksissa aloittamaan tyhjältä pöydältä, nollapisteestä. Tietysti tällä on ne hyvätkin puolensa, että myös vanhoista rasitteista on päästy – tuskinpa kukaan kaipaa takaisin vaikkapa 1970-luvun osapuolitaisteluita. Mutta Marxia nykyisin lähestyvät joutuvat kirjallisuuden ja kunnollisen tradition puutteen vuoksi etenemään haparoiden. Italialainen, nykyisin Kanadassa toimiva Marx-tutkija Marcello Musto totesikin äskettäin, että olemme nykyisin oikeastaan samassa tilanteessa kuin 1840-luvulla, jolloin radikaalit intellektuellit ja silloin vielä vasta heräämässä oleva työväenliike tuottivat erilaisia utopistisia ja ennen kaikkea illusorisia ideoita, jotka eivät perustuneet kapitalismin todellisen luonteen oivaltamiseen.² Tyypillinen ilmiö on globalisaatiokritiikin vasemman siiven raamatuksi joksikin aikaa noussut Antonio Negrin ja Michael Hardtin teos *Empire* (ilmestynyt suomeksi nimellä *Imperiumi*). Vasemmistolaisesta kielenkäytöstään huolimatta kirja ei ole marxilainen, ja voidaan hyvällä syyllä kysyä, olisiko Marx sen perusasettamuksia koskaan pureksimatta niellyt.

KATKOKSEN JÄLKEEN: KOHTI MARXISMIN UUELLEENMÄÄRITTELYÄ

Tämä oli se tilanne, joka sai meidät perustamaan Helsingissä 1997 Marx-seuran. Se on luonteeltaan avoin ja tieteellinen keskustelujärjestö, jossa pohditaan marxilaisuuden teoreettiseen perintöön liittyviä ongelmia, ja tietysti myös Marxin ajankohtaisuutta. Keskusteluseuran luonteesta seuraa, että se on melko akateeminen, se ei siis ole mikään aktivistijärjestö; tietysti jäsenet voivat toimia seuran ulkopuolella kuten parhaaksi katsovat. Keskustelun vapauden takaamiseksi Marx-seuran säännöissä todetaan, että se on puolueista riippumaton. Tämä voi kuulostaa paradoksaaliselta – onhan marxismi aina ollut nimenomaan poliittista filosofiaa ja teoriaa – yhteiskunnallisen emansipaation teoriaa – , mutta nykytilanteessa tämä kuitenkin on järkevin ratkaisu: emme ole sitoutuneita vasemmistopuolueiden usein vanhentuneisiin katsomuksiin. Näillähän on selvästi ollut vaikeuksia hahmottaa vuosien 1989/1991 epookkimurroksen jälkeistä uutta aikakautta, jonka agenda ei enää ole samanlainen kuin sitä edeltäneen ”maailmantilan”.³

ideologiasta näytä löytyvän tuoreempaa tarkastelua kuin vanha artikkelini *Ein populistischer Zwitter. Russlands KP zwischen Leninismus und Staatspatriotismus*, lehdessä *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 8/1995. Tässä olisi teemaa monellekin gradulle ja väitöskirjalle!

² Musto muotoilee haastattelussaan *Niin & näin*-lehdessä 3/2011 teesinsä varsin kärkevästi: ”Nykytilannetta voitaisiin ehkä verrata aikaan ennen vuotta 1848. Silloin vallalla oli eklektismi ja pohjaton sekaannus sosialismin käsitteestä. [...] Kun Marxin aatteet aiemmin levisivät marxilais-leniniläisissä tai maolaisissa oppikirjoissa, niitä saattavat nykyisin tulkita väärin Negrin kaltaiset kirjoittajat. Tämä uhka on jo käynytkin toteen. Viime vuosina Marxin ajatuksia on yhdistetty reiluun kauppaan tai vastaaviin uusproudsonilaisiin teorioihin mikroluotoista ja mikrorahoituksesta. Nämä ovat täysin kapitalismille alisteisia käsityksiä, ja Marx taisteli koko elämänsä sellaisia vastaan. Propagandakoneistojenkin ansiosta viime vuosien suurinta vasemmistolaista liikettä on kutsuttu globalisaation vastaiseksi liikkeeksi. Tämä saisi Marxin kääntymään haudassaan. Pääasianahan ei ole globalisaation periaatteellinen vastustaminen, vaan kapitalismin tänä päivänä synnyttämän globalisaation kritiikki. Aivan ilmeisesti tässä kaikessa on suunnatonta sotkua. Viime vuosikymmenten tappioiden jälkeen meidän on aloitettava perusasioista”.

³ Marxilaisessa, etenkin marxismi-leninismen traditiossa on historiaa perinteisesti jaettu eri ”aikakausiin” (epookkeihin), joita kutakin leimaa jokin tietty ”pääkysymys”. Muut aikakauden poliittiset ja yhteiskunnalliset ongelmat piti nähdä tämän pääkysymyksen enemmän tai vähemmän alisteisina momentteina. Lenin puhui ”imperialismin aikakaudesta”,

Tosiasiassa nykyvasemmiston – yhtä hyvin demarien kuin Vasemmistoliiton – talouspoliittinen ajattelu ei suinkaan perustu Marxille, vaan Keynesille, parhaassa tapauksessa ”vasemmistolaisille” Keynesin tulkinnoille. Vuosien 1989/1991 murrosta edeltäneenä epookkina keynesiläisyys on toki tietyllä tasolla toiminut hyvin työvään ansiotason ja mahdollisimman korkean työllisyyden takaajana, mutta nimenomaan nykyisessä finanssi-, velka- ja valuuttakriisissä on piirteitä, jotka viittaavat siihen, että paluu vanhaan keynesiläisyyteen ei ole ratkaisu. Juuri nykyinen kriisi on taas tehnyt paluun Marxiin ajankohtaiseksi. Sehän ei ole pelkkä talouskriisi, vaan siihen nivoutuu myös muita, ennen kaikkea ympäristökriisi ja poliittisen hallitsemistavan kriisi—ja niitä kaikkia on pahentanut se, että kriisejä on yritetty ratkaista jo mailleen menneen edeltävän aikakauden resepteillä.⁴

Ensimmäinen Marx-seuran tilaisuus, jonne kutsuttiin kansainvälisiä alustajia, oli syksyllä 2000 järjestetty *Marx, moderni, globalisaatio*-tapahtuma, johon osallistuivat myös Wolfgang Fritz ja Frigga Haug. Tätä nykyä Haug lienee yksi tärkeimmistä jäljelläolevista marxilaisuuden asiantuntijoista. Hänen työryhmänsä mm. vetää historiallis-kriittisen marxismin sanakirjan projektia. Se on kansainvälinen suurhanke lähes tuhansine avustajineen; siihen osallistuvat käytännössä kaikki tämän päivän merkittävät marxilaiset ajattelijat.

Haastattelin Haugia seuramme tapahtuman päätteeksi.⁵ Kysyin häneltä, miten hän määritteli marxismin tänään, aikakausimurroksen jälkeen (tosin en silloin vielä käyttänyt tuota ilmaisua) ja miten hän suhtautuisi Leninin aikoinaan esittämään marxismin luonnehdintaan. Lenin laati kerran Brockhaus-Efronin tietosanakirjaa varten lyhyen artikkelin, jossa pyrki tiivistämään olennaisen marxismista. Leninin mukaan marxismi koostuu kolmesta perusosasta, 1) filosofiasta, 2) marxilaisesta taloustieteestä eli varsinaisesta kapitalismikritiikistä sekä 3) sosialismin teoriasta eli opista miten kapitalismi muuttuu sosialismiksi. Nämä kolme perusosaa heijastavat marxilaisuuden monitahoisia historiallisia juuria: 1) klassinen saksalainen filosofia, etenkin Hegelin perintö; 2) klassinen englantilainen poliittinen taloustiede, Adam Smith, David Ricardo, jotka Marxin lähtökohtana hänen analysoidassaan kapitalismia *Pääomassa* ja jolle marxilaisuudessa keskeinen työnarvoteoria perustuu; 3) utooppinen sosialismi, joka 1800-luvun alkupuolella oli erittäin vaikutusvaltainen suuntaus, edustajinaan esimerkiksi englantilainen Robert Owen, ranskalaiset Saint-Simon ja Fourier.⁶

Haug suhtautui tähän leniniläiseen määritelmään marxismin olemuksesta aika nuivasti. Tietysti nuo osat ovat osoitettavissa Marxin tuotannosta, mutta kuitenkin – Haugin lähtökohtana oli pikemmin se, että marxismin kaltaisen yhteiskunnallisen muutoksen teorian on synnyttänyt

joka alkoi 1870- tai 1880-luvulla ja korvasi sitä edeltäneen vapaan kilpailukapitalismin aikakauden. Lokakuun vallankumouksen jälkeen alettiin Neuvostoliitossa vastaavasti puhua ”kapitalismista sosialismiin siirtymisen aikakaudesta”, jonka päätendenssinä siis olisi sosialismiin siirtyminen. Kommunistisia puolueita kaikkialla maailmassa vaadittiin ottamaan toiminnassaan huomioon tämä aikakauden perustendenssi. Vaikka marxismi-leninismien aikakausarvio onkin osoittautunut ongelmalliseksi (olen kosketellut sitä jutussani, joka on luettavissa mm. sivustolta <http://sosialismi.net/blog/2011/09/20/mita-taistolaiset-oikeasti-ajattelivat/>), itse aikakauden käsite vaikuttaa edelleen hedelmälliseltä analyysityövälineenä eikä se tietenkään ole koskaan ollut vain marxisti-leninistien yksityisomaisuutta; jo Hegel viljeli historianfilosofiassaan sille lähisukuista ”maailmantilan” (*Weltzustand*) käsitettä.

⁴ En paneudu tähän kysymykseen tässä yhteydessä yksityiskohtaisemmin. Marx-seura oli mukana julkaisemassa Vastapainolta äskettäin (2011) ilmestynyttä kirjaa *Kurssi kohti konkurssia – Talouskriisin syyt ja seuraukset* (toim. Yrjö Kallinen, Juha Koivisto, Antti Ronkainen, Lauri Lahikainen), jossa kriisiä arvioidaan monipuolisesti marxilaisen talusteorian valossa (ks. <http://kurssikohtikonkurssia.wordpress.com/>).

⁵ Haastattelu on julkaistu vain ruotsiksi *Ny Tidissä*, ja myöhemmin myös Marx-seuran kotisivuilla osoitteessa www.marxseura.fi.

⁶ Leninin artikkeli *Marxilaisuuden kolme lähettä ja perusosaa* ilmestyi alun perin 1913, suomeksi se on luettavissa *Teosten* osassa 19.

”käytännöllinen välttämättö-myys”. Niin kauan kun on olemassa kapitalismia, on sen poliittisen taloustieteen kritiikki ehdottoman välttämätöntä, jos yleensä halutaan luoda vaihtoehtoisia käytäntöjä nyky-yhteiskunnalle.

Marxille tai uudelle Marxin kaltaiselle ajattelijalle on epäilemättä tarvetta. Ongelma – ”Marx tämän päivän valossa”, kuten esitykseni otsake kuuluu – voitaisiin muotoilla näinkin: missä määrin nykykapitalismiin kriittisesti suhtautuva vaihtoehtoinen toiminta vielä voi nojata Marxiin, eli lyhyesti: onko Marx teoreetikkona vanhentunut? Kysymys asetetaan jokaisena epookkina uudelleen, ainakin niin kauan kuin kapitalismi on olemassa.

Vastaamista vaikeuttaa, että Marx ehti elämänsä aikana luonnostella lukuisia erilaisia teoreettisia projekteja ja asetti kysymyksen kapitalismin ylittämistä usealla eri tavalla. Marx ei sitäpaitsi ollut pelkkä teoreetikko, vaan myös käytännönmies – hän toimi vuosikaudet Internationaalinen johtajana ja organisoivat työväenliikettä eri maissa. Hän teki myös uran vasemmistolaisena lehtimiehenä. Mikään kamarioppinut hän ei koskaan ollut. Marxin jälkeensä jättämä kirjallinen jäämistö on näin erittäin monipuolinen. Marxin ja hänen työtoverinsa Engelsin koottujen teosten täydellinen kriittinen laitos, niin sanottu MEGA, vaikka lyhenne asiallisesti tulee nimestä *Marx-Engels Gesamtausgabe*, on myös julkaisuhankkeena ”megakokoa”; siinä tulee ilmestymään toistasataa nidettä. MEGA-julkaisuprojekti lieneekin peräti maailman suurin yksittäinen editiohanke tällä hetkellä. Orientoituminen tässä tekstimassassa ei ole helppoa. Samalla kuitenkin täytyy painottaa, että Marx-tutkimus ei koskaan voi olla ”puhtaan akateemista”. Kyseessä on kriittisen, vaihtoehtoisen yhteiskuntateorian mahdollisuuksien selvittely. Marxilaisuus on ollut tähänastisen historian pisimmälle viedyn ja yksityiskohtaisin kriittinen projekti – sitä ei niin vain ylitetä, ja nekin, jotka haluavat luoda uuden, marxismista riippumattoman tai sitä paremman kriittisen teorian, on kuitenkin pakko ottaa huomioon se mitä Marx oli ennen heitä sanonut.

Tästä huolimatta voidaan sanoa, että 1980/90-lukujen taitteen epookkikäänne merkitsi syvällistä murrosta Marxin teorioiden reseptiohistoriassa. Tuo murros on vielä niin lähellä, että sen tosiasiallisia historiallisia ulottuvuuksia on vaikea määritellä. Silti tuskin olen väärässä, jos totean marxilaisuuden astuneen nyt, laskutavasta riippuen, kolmanteen tai neljänteen vaiheeseensa. Tähänastinen tutkimus on jo varsin tarkkaan selvittänyt aikaisempia kausia. Jos jätämme ”muotoutumisvaiheen” (noin vuoteen 1870 eli Pariisin kommuuniin asti) pois laskuista, niin ensimmäisen periodin muodostaa niin sanottu ”Toisen internationaalinen marxismi”, jonka aikana Euroopan työväenliike omaksui Marxin taloudelliset teoriat. Tämän kauden keskeinen Marx-tulkitsija oli Karl Kautsky. Hänelle Marx oli ennen kaikkea taloustieteilijä, joka oli osoittanut yhteiskunnan kehityslakien toimivan samalla ”luonnonhistoriallisella välttämättömyydellä” kuin mitä Darwin oli osoittanut elollisen luonnon suhteen. Kapitalismi tulisi omien sisäisten mekanismiensä lainmukaisesta pakosta ennemmin tai myöhemmin korvautumaan korkeammalla talousmuodolla, sosialismilla.

Tämä varsin mekanistinen Marx-tulkinta joutui kriisiin viimeistään 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, kun työväenliikkeen vasemmistosiipi eri maissa, ennen kaikkea Venäjällä, orientoitui kohti suurempaa poliittista aktivismia ”vallankumouksen ajankohtaisuuden” merkeissä. Leninin ja bolshevikien uutta marxismikäsitystä luonnehtikin aktiivisuuden, ”subjektiivisen tekijän” voimakkaampi painottaminen. Vaikka se melko pian neuvostovallan vakiinnuttua Venäjällä jähmettyikin ”marxismi-leninismillä” nimellä tunnetuksi opiksi, saavutti se kuitenkin yleismaailmallisesti siinä määrin hegemonisen aseman, että se painoi lähes viidenkymmenen vuoden ajan leimansa siihen tapaan miten Marxin teorioita tulkittiin. Lännessä

toki esiintyi erilaisia epäortodoksisen ja kriittisen marxismin muotoja, mutta niidenkin positionmäärittelyyn kuului olennaisesti kannanotto marxismi-leninismiin.

MARXISMI-LENINISMI "DEKONSTRUOITUU"

1990-luvun alun notkahdusta onkin ehkä parempi kutsua edeltänyttä aikakautta leimanneen marxismin muodon, siis pääasiassa neuvostoliittolaisen "marxismi-leninismiin" eikä suinkaan yleensä marxismin romahdukseksi. Eikä edes neuvostomarxismista, joka kaikesta huolimatta oli varsin monipuolinen ja monitahoinen ilmiö, suinkaan kaikki jouda historian roskatynnyriin. Eräs neuvostomarxismin pesänselvittelyn yllättävimmistä ilmiöistä on ollut jo 1970-luvulta lähtien tunnetun filosofin ja Marx-tutkijan (jonka teoksia on käännetty myös suomeksi) Teodor Oizermanin kehitys. Vielä vanhoilla päivilläänkin hän on pystynyt tekemään älyllisesti teräviä, ratkaisevia uudelleenarviointoja sekä neuvostofilosofiasta yleensä että omasta aiemmasta tuotannostaan. Oizerman on tätä kirjoittaessani edelleen elossa ja täytti laskujeni mukaan viime keväänä 98 vuotta. Jo 2003 ilmestyneessä teoksessaan *Marksizm i utopizm* (Marxilaisuus ja utopismi) Oizerman käy armotta läpi Neuvostoliitossa vakiintuneen Marx-kuvan dogmeja ja osoittaa yksi toisensa jälkeen niiden pätemättömyyden. Hän arvostelee voimakkaasti neuvostomarxismin ylenmääräistä ideologisoitumista ja toteaa, että jos marxismi tosiaan tahtoo käydä tieteestä, ei siinä voida puhua "revisionismista" – onhan itsekritiikki kaiken tieteen olennainen tunnusmerkki. Mutta samalla Oizerman toteaa, että Marxin (ja Engelsin) teorioista jää vielä paljon käyttökelpoista jäljelle. Itse hän – hieman yllättävästi – ilmoittaa edelleenkin sitoutuvansa "materialistisen dialektiikan" ohjelmaan. Kiinnostavinta silti on, että Oizerman korostaa kirjansa päätteeksi voimakkaasti Marxin ajattelun humanistista ydintä, sitä Marxin *Grundrissessä* alleviivaamaa ajatusta, että yhteiskunnan tehtävänä on taata kaikkien jäsentensä kainkinpuolinen kehitys ja sivistyminen.

Oizerman toteaa heti "filosofisen testamenttinsa" alkusivuilla, että marxismi ei Neuvostoliitossa ollut muuta kuin "konformistista ideologiaa". Kun reaaliosialismi romahti, ei siis ihme, että sen tilalle astui toinen yhtä lailla konformistinen ideologia, antimarxismi. Vakava marxismin tutkija ei voi lähteä tällaisesta takinkääntäjän asenteesta. Oizerman luettelee mm. seuraavat (neuvosto)marxismin vakavat puutteet:

- 1) marxismi ei ollut voittanut utopismia. Tämä Oizermanin eräs perusteeksi, joka näkyy kirjan nimessäkin: että marxismissa oli liikaa utopismia – vaikka marxilaisuus sanoi arvostelevalansa utooppista sosialismia, olivat monet sen utopismia vastaan suunnatut ideat ainakin yhtä utopistisia. Nämä utooppiset elementit marxismi oli perinyt edeltäjältään, utopistisocialismin suuntauksilta. Kohtalokkain oli hänestä ajatus, että
- 2) tulevaisuuden (sosialistisessa/kommunistisessa) yhteiskunnassa olisi kyetty voittamaan tavarantuotanto, jolloin tässä ei-tavaraa tuottavassa yhteiskunnassa ei enää tarvittaisi markkinoita eikä rahaa;
- 3) ajatus, että kapitalismin jälkeisessä yhteiskunnassa olisi työnjako kumottu;

4) ajatus proletariaatin historiallisesta missiosta – so. että juuri proletariaatti olisi se luokka, joka on ”kutsuttu” kaatamaan kapitalismi.

Huomaamme, että kaikki nämä marxismin vakavat puutteet liittyvät sen Leninin mainitsemaan kolmanteen perustekijään, tieteellisen sosialismin teoriaan. Ilmeisesti juuri tällä alueella marxismi on osoittautunut erehtyneensä pahimmin, kun asiaa tarkastelee nykyhetken kokemuksen valossa. Toisaalta on syytä vielä kerran todeta, että Oizermanin kritiikki, niin oikeutettua kuin se onkin, kohdistuu pääasiassa neuvostoliittolaiseen Marx-tulkintaan, eli marxismi-leninismiin.

POLITEKONOMIAN KRITIIKKI

Mitä Marxissa siis on tänään vielä ajankohtaista? Mikä luonnehtisi marxismin uutta vaihdetta, marxismi-leninismiin ja sen antipodin, ”läntisen marxismin” muodostaman periodin jälkeen? Kun luomme katsauksen viimeaikaiseen Marxia koskevaan kirjallisuuteen, siis siihen, joka on syntynyt pääosin reaaliosialismin romahduksen jälkeen ja jossa siis 80- ja 90-lukujen karvaat, erilaiset utooppiset kuvitelmat paljastaneet kokemukset on otettu huomioon, näyttää siltä, että se Marxin perinnön osa, joka on parhaiten kestänyt historian testin, on *poliittisen taloustieteen kritiikki*.

Jo aikalaiset pitivät poliittisen taloustieteen kritiikkiä eräänä marxismin ydinosana, ja sisältyyhän se jo siteeraamaani Leninin määritelmäänkin yhtenä marxismin kolmesta perusosasta. Mutta nykykokemuksen valossa näyttää siltä, että politekonomian kritiikki on merkittävämpi ja painavampi osa marxismia kuin muut Leninin määritelmässä mainitut osat – filosofia ja tieteellisen sosialismin teoria. Tällöin on heti muistettava, että se, mitä Marx kutsui ”poliittiseksi taloustieteeksi”, oli jotain muuta kuin se taloustiede mitä nykyisin Aalto-yliopistossa opetetaan. Marx oli kiinnostunut poliittisesta taloustieteestä, koska hän näki siinä avaimen modernien yhteiskuntien dynamiikan selittämiseen. Ja tässä häntä ohjasi materialistinen perusnäkemys – se ajatus, että juuri aineellinen tuotanto on se ratkaiseva tekijä, joka viime kädessä määrää yhteiskuntien kehitystä. Aivan yleisesti voidaan sanoa: millainen tuotantotapa, sellainen yhteiskunta.

Poliittisen taloustieteen keskeinen asema Marxin teoriassa perustuu siis tietylle filosofiselle lähtökohdalle, eli materialistiselle historiankäsitykselle. Marx oli nuoruudessaan ihailnut Feuerbachia, materialistifilosofia, joka oli selittänyt uskonnon ihmisen itsevierantumisen ilmentymäksi ja jopa tokaissut: *Der Mensch ist was er isst*, ihminen on mitä hän syö. Ei ole aivan liioiteltua väittää Marxin politekonomian kritiikkiä tämän Feuerbachin filosofisen tokaisun konkretisoimiseksi tietyn empiirisen erityistieteen, taloustieteen alalla.

Miksi juuri politekonomia on avainasemassa Marxin ajattelussa? Jo useat 1700-luvun valistusmiehet – Locke, Rousseau, Kant, mutta etenkin Adam Ferguson kirjassaan *An Essay on the History of Civil Society* (1767) – olivat oivaltaneet, että modernia maailmaa ja sen poliittista konstituointia luonnehti jakautuminen kahteen suhteellisen itsenäiseen tasoon, kansalaisyhteiskuntaan ja valtioon. Tuo jako oli ollut tuntematon vielä antiikin kaupunkivaltioissa, jossa kansalaistoiminta ei ollut erkaantunut valtiollisesta toiminnasta. Hegel systematisoi nämä havainnot *Oikeusfilosofiassaan* (1821). Hegelin mukaan kansalaisyhteiskunta, jonka perustana on ”tarpeiden järjestelmä” (*System der Bedürfnisse*), on yksityisten intressien temmellyskenttä. Sitä luonnehtii yksilöiden erityisyys, jopa atomistisuus, joka ”on itseään varten kaikkiin suuntiin purkautuvaa tarpeidensa, satunnaisen mielivaltansa ja subjektiivisen halunsa

tyydyttämistä”. Silleen jätettynä kansalaisyhteiskunnassa vaikuttava omanvoitonpyynti ”tuhoaa nautinnoissaan oman itsensä ja substantiaalisen käsitteensä”,⁷ joten kansalaisyhteiskunnalle tarvitaan vastavoima, valtio. Valtio on Hegelille se korkeampi siveellinen instanssi, joka tasoittaa ja kumoaa kansalaisyhteiskunnan ristiriidat nostamalla yksityisintressien yläpuolelle kaikkia sitovan yleisen intressin.

Marx ei hyväksynyt Hegelin idealistista näkemystä valtiosta, mutta luettuaan sekä Hegeliä että Fergusonia (pitkät jaksot Marxin ja Engelsin ns. *Saksalaisesta ideologiasta* ovat itse asiassa Ferguson-referaattia) hän tajusi, että ”kansalaisyhteiskunnan anatomiaa on etsittävä poliittisesta taloustieteestä”.⁸ Jos yleensä halutaan ymmärtää modernia maailmaa ja moderneja yhteiskuntia sekä oivaltaa niiden toimintaperiaatteet, on analysoitava sitä ”tarpeiden järjestelmää”, jonka kansalaisyhteiskunta muodostaa ja joka juuri on poliittisen takoustieteen tutkimuskohteena. Analyysi osoittaa, että 1700-luvulla muotoillut modernin maailman ihanteet – demokratia, tasa-arvo, kansalaisvapaudet – toteutuvat raadollisen rajoittuneessa, porvarillis-kapitalistisessa muodossa.⁹ Samalla ilmaisu ”kansalaisyhteiskunta” kokee merkityksen siirtymän, joka kiinnostavasti tuottaa ongelmia vain saksan kielessä. Hegelin termi¹⁰ kansalaisyhteiskunnalle oli *bürgerliche Gesellschaft*, missä kantasana *Bürger* siis merkitsi ”kansalaista”. Mutta *Bürger* merkitsee myös ”porvaria”, joten *bürgerliche Gesellschaft* voidaan kääntää myös ”porvarilliseksi yhteiskunnaksi”. Tällaista polysemiaa ei esiinny läntisemmissä sivistyskielissä; esimerkiksi ranskassa käsitteet *société civile* ja *société bourgeoise* ovat itsestäänselvästi eri ilmaisuja. Marxia muille kielille käännettäessä onkin joskus – varsinkin hänen nuoruudenkirjoitustensa kohdalla – hienoista epäselvyyttä siitä, arvostelee hän kansalaisyhteiskuntaa yleensä, vai vain porvarillista yhteiskuntaa, tuota valistuksen ihanteiden ei-niin-ihanteellista toteutumaa.

Poliittinen taloustiede siis paljastaa modernin maailman (lue: kapitalismin) ”tarpeiden järjestelmän” ja sen sisäänrakennetut ristiriitaisuudet. Mutta mikä tärkeintä: Marx korosti, että hän ei halua vain harjoittaa samanlaista poliittista taloustiedettä kuin mitä hänen suuret englantilaiset edeltäjänsä, Adam Smith tai David Ricardo – hän painotti, että se mitä hän tekee, on poliittisen taloustieteen *kritiikkiä*. Kritiikin momentti on se uusi, minkä Marx toi. Smith ja Ricardo olivat tyytyneet kuvaamaan jo täysimittaiseksi kapitalistiseksi taloudeksi laajenneen englantilaisen kansalaisyhteiskunnan sisäistä toimintamekanismia. Marx toi tähän uuden, kriittisen näkökulman – hän asetti kysymyksen, mitä on kapitalismin tuolla puolen, mikä on vaihtoehto kapitalismille. Smith ja Ricardo olivat pitäneet kapitalistista taloutta luonnollisena,

⁷ G. W. F. Hegel, *Oikeusfilosofia*, suom. Markus Wahlberg, Oulu: Pohjoinen 1994, § 185

⁸ Karl Marx, *Poliittisen taloustieteen arvostelua, alkusanat*, teoksessa: Karl Marx, Friedrich Engels, *Valitut teokset. Kuusi osaa*, osa 4, Moskova: Edistys 1979, s. 8

⁹ Kirjassaan *Karl Marxin teoria muurin murtumisen jälkeen* (Helsinki: Tutkijaliitto 1996) Hans-Jörgen Schanz korostaakin aivan oikein 1700-luvun valistuksen merkitystä Marxille: ”Marxin ajattelu oli pääosiltaan riippuvainen valistuksen synnyttämistä ideoista”. Schanz lisää metodisestikin merkittävän huomion: ”Ei ole väärin Leninin tavoin viitata klassiseen saksalaiseen filosofiaan, klassiseen englantilaiseen taloustieteeseen ja ranskalaiseen sosialismiin Marxin ajattelun lähteinä. Se ei ole väärin, mutta se on liian hajanaista. Kaikilla kolmella ’lähteellä’ on juurensa syvällä valistusajattelussa” (mt., s. 48). Schanz viittaa nähdäkseen aivan oikein myös siihen, että aiemmin Marxin yhteyksiä valistukseen ei monestakaan syystä haluttu korostaa, mutta ”[n]yt, muurin murruttua”, siis epookin vaihtuessa, aika on kypsä ottamaan esiin nämä yhteydet aiempaa selvemmin (s. 57). Toisin sanoen, nyt syntymässä olevan uuden Marx-kuvan tärkeänä – tai pikemminkin koko kuvan taustavärinä – tulee olemaan valistuksen perintö. Näiden Schanzin teokseen sisältyvien oivaltavien huomioiden jälkeen on yllättävää havaita, että hänestä Marxin (ja Engelsin) kytkeytyminen valistuksen perinteeseen on sittenkin jotenkin epäilyttävää. Nojatessaan valistusajatteluun Marx ja Engels näet tuottivat historiallisen materialismin teorian, jonka Schanz haluaa ehdottomasti hylätä ekonomiakritiikin nimissä. Ja lisäksi valistus (tietenkin!) on Schanzille optimismissaan liian naiivia. Että Schanz kaikesta analyttisestä terävyydestään huolimatta näin ampuu omaan jalkaansa, johtuu ilmeisesti siitä että hän on omaksunut Frankfurtin koulukunnan ja postmodernismin yksipuolisen ja virheellisenkin tulkinnan 1700-luvun valistuksen luonteesta.

¹⁰ Itse asiassa termin vakiinnutti jo Christian Garve, joka käänsi Fergusonin kansalaisyhteiskuntaa käsittelevän kirjan lähes salamannopeasti saksaksi (*Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Leipzig 1768).

välttämättömänä, ikuisena; Marx taas osoitti, että kaikki yhteiskunnalliset tuotannon muodot ovat historiallisesti muuttuvia.

Marxilaisen teorian kritiikkiluonteesta johtuen – siitä, että Marx, kuten hän eräässä kirjeessään Lassallelle huomautti, esittelemällä politekonomian kategoriat samalla harjoitti niiden kategorioiden periaatteellista kritiikkiä – on myös ongelmallista, voiko sen varaan rakentaa taas kerran uutta talousteoriaa. Eikö Marx arvostelemalla politekonomiaa jo siirtänytkin katsettaan kaiken talouden tuolle puolen? Tämä on teesi, jota esimerkiksi venäläinen ”jälkineuvostolainen” marxisti Vadim Mežujev on viime aikoina puolustanut. Mežujevin mukaan talouden tuolla puolen avautuu kulttuurin maailma, missä ihminen ei enää ole väline, vaan itsetarkoitus, ja puhuessaan sosialismista/kommunismista Marxilla olisi ollut juuri tämä talouteen nähden ”transsendentti” elämänalue. Marx ei siis olisi missään nimessä ollut tarkoittanut sosialismilla ja kommunismilla kapitalismin jälkeen tulevaa uutta ”taloudellista yhteiskuntamuodostumaa”, vaan päinvastoin kaiken talouden tuolla puolen olevaa tilaa.¹¹

MARXIN ANTI-UTILITARISMI

Ranskalainen sosiologi Christian Laval esittää toisenlaisen, mutta ei välttämättä Mežujevin kanssa ristiriidassa olevan tulkinnan äskettäin ilmestyneessä laajassa katsauksessaan sosiologiatieteen syntyyn *L'ambition sociologique* (Gallimard 2012). Hän kiinnittää huomiota siihen, että kansalaisyhteiskunnan käsite alun perin tematisoitiin filosofiselta yksityisen intressin teorian pohjalta, jonka ensimmäisen selvän version muotoili Helvétius jo joitakin vuosikymmeniä ennen Ranskan vallankumousta. Helvétius arvosteli uskonnolliselle moralisoinnille pohjautuvaa ihmiskuvaa ja vaati, että omien intressiensä ajaminen olisi tunnustettava legitimeksi toiminnaksi. Tältä pohjalta syntyi utilitarismi, jota voi pitää myös englantilaisen politekonomian ”salaisena filosofiana” – julkisesti, ja Helvétiuista pidemmälle viedyssä hahmossa sen esitteli maailmalle Jeremy Bentham. Marx ei Benthamista erityisemmin pitänyt. Yksi *Pääoman* kaikkein myrkyllisimmistä alaviitteistä on suunnattu utilitarismin perustanlaskijaa vastaan:

Jeremias Bentham on puhtaasti englantilainen ilmiö [...] [K]otitekoisen tyhjänpiekseminen ei ole milloinkaan eikä missään maassa rehennellyt yhtä itsetyytyväisenä. Hyödyn periaate ei ollut Benthamin keksimä. Hän vain toisteli hengettömästi sitä, mitä Helvétius ja muut 1700-luvun ranskalaiset olivat henkevästi esittäneet [...] Bentham ei siekaile joutavia. Mitä naiivimman kuivasti hän edellyttää, että uudenaikainen [alkutekstissä: *moderne* – V. O.] poroporvari, etenkin englantilainen poroporvari, on normaali-ihminen. Kaikki se mikä tälle normaali-ukkelille ja hänen maailmalleen on hyödyksi, on itsessään hyödyllistä [...] Esim. kristinusko on ”hyödyllinen”, koska se uskonnollisesti kieltää ne pahat työt, joista rikoslaki juridisesti rankaisee. Taidearvostelu on ”vahingollinen”, koska se häiritsee kunniallisia ihmisiä nauttimasta Martin Tupperin teoksista jne.¹²

Aivan riippumatta siitä, mahtaako Marx olla täysin oikeudenmukainen Bentham-parkaa kohtaan, tärkeä on huomata, että marxilainen politekonomian kritiikki on myös utilitarismin kritiikkiä,

¹¹ Ks. Vadim Mežujev, *Marks protiv marksizma*, Moskva: Kul'turnaja revoljutsija 2007

¹² Karl Marx, *Pääoma*, osa I, Moskova: Edistys 1974, s. 547

kuten Laval toteaa.¹³ Tällä tasolla Marx on edelleen tuiki ajankohtainen kahdessakin suhteessa. Ensinnäkin marxilainen utilitarismin kritiikki osuu suoraan tämän päivän uusliberalismin ideologiseen ytimeen. Uusliberalismin oppi radikalisoi vielä, mikäli mahdollista, klassista benthamilaista utilitarismia. Se redusoi ihmisen täysin intressikalkyylien varassa toimivaksi *homo oeconomicukseksi* ja julistaa, että juuri yksityisen intressin ajaminen ja omanvoitonpyynti ovat hyviä ja kannatettavia asioita, joiden tieltä on kaikkien "keinoteokoisten" esteiden väistyttävä. Jos Bentham aikoinaan latisti 1700-luvun valistusfilosofien oppia intressistä, niin nykyisestä uusliberalismista on pakko sanoa, että sen edustajat puolestaan latistavat – tai pikemminkin vääntävät suorastaan groteskiksi – Benthamin perusajatukset. Jo Margaret Thatcher vei 1987 kansalaisyhteiskunnan egoismin puolustelun loogiselle äärirajalleen tokaistessaan: "There is no such thing as society – there are individual men and women, and there are families", ja häntä säästi Oliver Stonen samana vuonna ensi-iltansa saneen elokuvan sankari, Wall Streetin pörssikeinottelija Gordon Gekko, joka muistetaan lauseestaan "Greed is good".

Mutta toisekseen, ja tämä on kai tärkeämpikin pointsi kuin pelkkä uusliberalismin eksessien arvostelu, Marxin edustama anti-utilitaristinen näkökulma on ajankohtainen myös ajatellessa nykyisiä globaaleja ongelmia. On hyvin vaikea ajatella, että sellaisia tehtäviä kuin ilmastomuutoksen torjuminen, ympäristönsuojelu, kestävän kehityksen tukeminen, kansainvälisen finanssikeinottelun hillitseminen, veroparatiisien sulkeminen, yksityisautoilun vähentäminen voitaisiin perustella utilitaristisella "minä, minä"-logiikalla. Tällä tasolla, sivumennen sanoen, minusta näyttäisi löytyvän kosketuskohtia Kantin moraalifilosofian ja marxilaisuuden välillä, sillä molemmille on yhteistä utilitarismin kritiikki ja näkemys humaniteetista päämääränä sinänsä.¹⁴

Joka tapauksessa Marxin ajatteluun sisältyvää anti-utilitaristista momenttia on syytä korostaa enemmän kuin mitä tähänastisessa reseptiossa on tehty. Marxin materialismista on vedetty yksipuolisia johtopäätöksiä, kun moraalikysymyksiä on pidetty *Pääoman* kirjoittajan muka luonnontieteellis-deterministiselle maailmankuvalle jotenkin vieraana. Tällainen näkemys oli niskan päällä ei vain marxismin vastustajien parissa, vaan myös positiivisen Marx-reseption varhaisemmissa vaiheissa, jo Toisen internationaalien kaudella, mutta myös marxismi-leninismissä; niiden kausien teoreettisissa arvioissa moraalikysymykset usein redusoitiin luokkaintresseihin.¹⁵

¹³ Christian Laval, *L'ambition sociologique*, Paris: Gallimard 2012, s. 468 ja ed. Marxin utilitarismikritiikillä on useita tasoja: jo ns. *Saksalaisessa ideologiassa* hän arvosteli Max Stirnerin "egoismin filosofiaa", ja vielä varhemmin, kirjoittaessaan *Rheinische Zeitungissa* Preussin hallituksen antamasta puuvarkauslaista, hän totesi: "Mikään ei ole niin kammottavaa kuin henkilökohtaisen edun logiikka" – tässä tapauksessa puhe oli metsänomistajan intressien logiikasta, mutta lausuma on epäilemättä yleistettävissä.

¹⁴ Mutta Marx tietenkin hyväksyy, ja tässä on suuri ero Kantiin, utilitarismin materialistisen ja ei-metafyysisen asenteen: ideat ja ihanteet, jotka on erotettu todellisista intresseistä, eivät ole menestyneet, totesi hän eräässä yhteydessä sarkastisesti.

¹⁵ Esimerkiksi Georgi Plehanov julkaisi Saksan sosialidemokraattien teoreettisessa pää-äänenkannattajassa *Die Neue Zeitissa* 1892-1893 artikkelisarjan *Lisiä materialismin historiaan*. Siinä Plehanov ensin siteerasi hyväksyvästi Darwinin teosta *The Descent of Man*, jossa oli pohdittu ihmisten ja mehiläisten moraalin yhtäläisyyksiä, ja päädytty siihen, että kuhnureiden surmaaminen on mehiläispesässä vallitsevien "moraalisääntöjen" kannalta täysin hyväksyttävää, koska se tähtäsi yhteisön vapauttamiseen turhasta painolastista talven tullessa. Tämän jälkeen Plehanov jatkaa tekemällä rinnastuksen Ranskan porvariston moraalisiin 1871, Pariisin kommuunin jälkiselvittelyissä: "Porvaristo murhasi ja käski murhata työläis'veljiään' vertaansa vailla olevalla raakuudella, ja - mikä on meidän kannaltamme vieläkin kiintoisampaa - ilman mitään omantunnotuksia [...] Miksi näin? Tämä johtui siitä, että porvariston sosiaalinen asema, heidän taistelunsa proletaareja vastaan määräsi heidän moraalinensa samalla tavalla kuin eläinten olemassaolon edellytykset sanelevat näille niiden 'käyttämistään'".

LISÄÄRVOTEORIA EMANSIPATORISENA TEORIANA

Tärkeä piirre marxilaisessa politekonomian kritiikissä on siihen sisältyvä *emansipatorinen momentti*. Se puuttui politekonomian klassikoilta, Smithiltä ja Ricardolta. Adam Smith totesi aivan kylmästi, että yhden rikkaan ihmisen tuottamiseksi on välttämätöntä, että 500 ihmistä raataa köyhyydessä koko ikänsä. Se oli muka taloudellinen lainmukaisuus, jolle ei voitu mitään. Marx asetti kysymyksen toisin – hän osoitti, että työläiset pystyvät vaikuttamaan omiin olosuhteisiinsa, ja vaikuttamalla niihin he myös saavat talouden lainmukaisuudet toimimaan toisella tavalla. Aivan ratkaisevana Marx piti työpäivän lyhentämistä, joka vasta takaisi ihmisen monipuolisen kehityksen. Marxin aikanahan työpäivä saattoi olla 12, 14, jopa 16 tuntia.

Marxilaisen politekonomian kritiikin emansipatorinen puoli tulee voimakkaasti esiin myös Marxin kuuluisassa ns. lisäarvoteoriassa. Smith ja Ricardo eivät olleet kyenneet selittämään, mistä tehtailijan voitto tulee. He näet lähtivät – sinänsä oikein – työnarvoteoriasta, jonka mukaan vain ihmistyö luo uutta arvoa. Silloin liikevoiton selittäminen on ongelmallista. Smith jopa väitti, asettuen ristiriitaan omaa työnarvoteoriaansa nähden, että tavaroihin jollain lailla ilmestyy uutta arvoa niiden tullessa markkinoille, ja tästä uudesta arvosta syntyisi tehtailijan voitto. Myös Marx pitäytyi klassisessa työnarvoteoriassa, mutta osoitti, että työnantajan voiton lähteenä on proosallisesti vain maksamaton lisätyö. Marx ei suinkaan ollut utopisti, joka olisi vaatinut työläisille ”täyttä korvausta” heidän työstään. Sellainen ei ole mahdollista, kaikissa yhteiskunnissa on maksamaton lisätyö välttämätöntä. Asian ydin on toisaalla – siinä, kuinka tämän lisätyön tulosten käytöstä määrätään. Jos siitä päättää vain kapitalisti, niin hän sijoittaa voittonsa vaikkapa ulkomaille ja jättää kotimaan työläiset nuolemaan näppejään.

Itse asiassa voi sanoa, että globalisaation ongelmissa on suuressa määrin kyse juuri siitä, millä lailla yhteiskunnallista rikkautta käytetään, millä tavalla meidän palkkatyöläisten luomia uusia arvoja käytetään – pienen vähemmistön jatkuvaan rikastuttamiseen osaketuloilla ja optioilla, vai koko yhteiskunnan hyväksi. Sen merkillisemmästä asiasta ei todellakaan ole kyse!

Viime vuosien keskustelussa on myös yhä voimakkaammin noussut esille se ajatus, että Marxin *Pääomassa* esittämän arvoteorian koko kantavuutta ei tähän mennessä ole oivallettu riittävän syvällisesti. Myös tämä vaikuttaa marxismin nyt alkavan kehitysvaiheen uudelta piirteeltä. Arvo muodostaa Marxille sen dimension, jonka kautta kapitalismille ominainen yhteiskunnallisuus varsinaisesti konstituoituu. Tässä mielessä kapitalistiset yhteiskunnat poikkeavat radikaalisti kaikista muista yhteiskuntamuodostumista. Kun muissa yhteiskuntamuodostumissa tuottajien väliset suhteet olivat enemmän tai vähemmän henkilökohtaisia, niin kapitalismissa yhteiskunnalliset tuottajat puolestaan ovat toisistaan erillisiä atomistisia yksilöitä (jo Hegel kutsui kansalaisyhteiskuntaa, politekonomian varsinaista tutkimuskohdetta, ”atomistiikan järjestelmäksi”¹⁶), abstraktin työn tekijöitä, jotka kohtaavat ainoastaan vaihtotilanteessa, markkinoilla. Tätä kautta konstituoituva abstrakti arvo on ainoa ihmisiä kapitalismissa yhteen

¹⁶ G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie*, § 532, jossa todetaan, että kansalaisyhteiskunnan tasolla ”henki [...] kadottaa siveellisen määreensä”, koska siinä henkilöiden tavoitteena ei ole ykseys, vaan ”heidän oma erityisyytensä ja heidän itselleen-olonsa”, toisin sanoen ”das System der Atomistik”. Tässä on raskaalla filosofis-dialektisella kielellä ilmaistu se sinänsä yksinkertainen perusajatus, että kansalaisyhteiskunta on egoististen yksityisintressien valtakunta.

liittävä side. Abstraktin työn luonteesta johtuen tavarat (eivätkä suinkaan ihmiset) näyttäytyvät yhteiskunnallisten suhteiden kantajina. Tätä ilmiötä Marx kutsui tavarafetisismiksi.

Vaikka *Pääoman* luku "tavarana fetissiluonteesta" toki aina on ollut tunnettu, ei siitä ilmeisesti ole vielä kukaan vedetty kaikkia johtopäätöksiä. Fetisismistä johtuen ihmiset näet tulkitsevat kapitalistisen todellisuuden "pinnan" sillä lailla, että tavaramaailmalla ja sen johdannaisilla, rahalla ja pääomalla, olisi erityisiä ominaisuuksia ja ne toimisivat ikään kuin itsenäisinä subjekteina. Niinpä kuvitellaan, että osakkeisiin taikka pankkitileille sijoitettu raha itsestään poikisi lisää rahaa – vaikka todellisuudessa tietysti tuo lisäys (Marxin kuuluisan kaavan $R+\Delta R$) tulee tuotannon piiristä, työläisten tekemästä maksamattomasta lisätyöstä. Kuitenkin juuri tällaiset fetisistiset oletukset leimaavat tämän päivän talouspoliittistakin keskustelua. Olisiko liian radikaalia väittää, että ihmiset kapitalismissa elävät kuin zombiet, fetissoituneen tajuntansa vankeina täysin tietämättöminä toimintaansa ohjaavista todellisista lainmukaisuuksista? Tai verrata kapitalismin arkea Matrix-elokuvassa kuvailtuun illusoriseen maailmaan? Marx ainakin esitti tavara-fetismin vallassa olevista ihmisistä puhuessaan hänelle hyvin harvinaisen lainauksen evankeliumista: "He eivät tiedä mitä he tekevät" (Luuk. 23: 34).

En tässä yhteydessä voi paneutua Marxin arvoteorian kysymyksiin syvemmillä, vaikka toivoisinkin. Juuri arvoteoriaan liittyen on viime vuosina käyty hyvin mielenkiintoisia ja jopa kiihkeitä väittelyitä marxismin luonteesta. Voitaisiin jopa sanoa, että arvoteoriasta on tänään tullut marxismista käytävien kiistojen painopiste, kun aiemmin taas oltiin väitellyt ehkä enemmän muista marxilaisen teorian osa-alueista. Aivan yllättävää tämä ei tietenkään ole, koska arvoteoria on marxilaisuuden kaikkein kovinta ydintä. Jos se kiistetään, voidaan jättää hyvästit useimmille muillekin marxilaisen teorian osille. Arvoteorialle – so. teesille, että vain inhimillinen työ luo uutta arvoa muokatessaan sille tarjoutuvaa materiaalia – perustuu oppi lisäarvosta, samoin *Pääomassa* kuvatut kapitalistisen tuotannon ja kiertokulun ristiriidat edellyttävät arvoteoreettisia lähtökohtia. Ja jos arvo- ja lisäarvoteoriat eivät pitäisi paikkaansa, niin tuskinpa silloin kannattaisi enää puhua luokkataistelustakaan historian moottorina, vaan olisi parempi yhtyä Kokoomuksen vaalilauseeseen: "Vastakkainasettelujen aika on ohi".

Ennen kuin päätän, vielä yksi tärkeä piirre marxilaisessa politekonomian kritiikissä on syytä mainita. Marxin määritelmä *tuotantovoimista* on mielenkiintoinen. Hän korostaa, että kaikissa yhteiskunta-muodostumissa ihminen aina on päätuotantovoima. Tämäkin on johdonmukainen seuraus Marxin (ja klassisen politekonomian) työnarveteoriasta, jonka mukaan vain työ luo uutta arvoa. Jos ihminen on päätuotantovoima, silloin ihmisen kehitys, hänen persoonallisuutensa kehitys on kaiken yhteiskunnallisen kehityksen varsinainen *primus motor*. Nämä ovat ajatuksia, jotka Marx muotoili selvimmin *Pääoman* esitöihin kuuluvassa *Grundrisse*-teoksessaan (se on suomennettu, mutta valitettavasti aikoinaan suuresta painoksestaan huolimatta jo pitkään loppuunmyyty). Joskaan Marx ei koskaan eksplisiittisesti siis muotoillutkaan omaa etiikkaansa ja moraalifilosofiaansa, sisältyy jo "tuotantovoiman" käsitteeseen hänellä voimakas humanistinen lataus – ja samalla tuo käsite suuntautuu kriittisesti kapitalistisia tuotantosuhteita vastaan. Marxin yksi teesihän oli, että kapitalistiset tuotantosuhteet sekä estävät tuotantovoimien kehitystä että vääristävät niitä, ohjaavat destruktiiviseen suuntaan (liikatuotantokriisit ovat kapitalismin kirous, josta se ei näytä pääsevän irti).

Marxin politekonomian kritiikki on siis edelleenkin ajankohtaista. Voi sanoa, että Marx oli analysoinut kapitalistista yhteiskuntaa paremmin kuin kukaan muu. Tietysti Marxilla ja marxilaisilla ei ole monopolia kapitalismin analyysiin – kenellä tahansa meistä on lupa yrittää panna paremmaksi. Kuitenkin vaikuttaa siltä, että Marxia on aika vaikea ylittää tällä alueella.

Pitää paikkansa, että kapitalismi on muuttunut Marxin jälkeen – ovat syntyneet suuret ylikansalliset yhtiöt, pääomamarkkinat ovat aivan toisenlaiset kuin Marxin aikana jne. – mutta silti Marxin suorittama kapitalismin ytimen, etenkin arvomuodon analyysi pätee edelleen. Huolimatta niin sanotun ”tietotyön” ilmaantumisesta ei tunnu aiheelliselta revidoida Marxin arvoteoriaa; ainakaan tähänastiset yritykset siihen suuntaan eivät ole olleet kovin vakuuttavia.¹⁷ Vakavasti otettavia Marxin ”kumoamisia” ei yksinkertaisesti olla onnistuttu tekemään.

Yleensäkin pitää kysyä, mitä tarkoitetaan kun väitetään jonkun klassikon vanhentuneen. On kovin merkillistä, että esim. uusliberaalit väittävät Marxia vanhentuneeksi 1800-luvun teoreetikoksi – ja itse kuitenkin vannovat Adam Smithin nimeen, joka oli vielä vanhempi, 1700-luvulla elänyt ajattelija. Selitys tähän ”nuorena pysymiseen” on se, että klassikot nostavat teorioissaan esiin perustavanlaatuisia, yleisiä lainmukaisuuksia, jotka säilyvät hyvinkin pitkiä historiallisia ajanjaksoja. Klassikkojen tuotannossa on siis aina mukana filosofinen momentti, joka on huomattavasti pidemmälle säilyvää laatua kuin heidän oman aikansa konkreettisiin ilmiöihin liittyvät refleksiöt.

□

¹⁷ Asiasta kiinnostuneet voivat aloittaa keskusteluun perehtymisen vaikkapa W. F. Haugin kirjasta *High-Tech-Kapitalismus. Analysen zu Produktionsweise, Arbeit, Sexualität, Krieg & Hegemonie*, Hamburg: Argument Verlag, 2003. Sivustolta <http://www.wolfgangfritzhaug.inkrit.de/eu/eu-index.htm> löytyy myös lukuisia Haugin samaan teemaan liittyviä tekstejä, kuten sanakirja-artikkelit *General Intellect* ja *Immaterial Labour*.